

Розділ 7. Політико-правові вчення Греції

Нестримна жадоба помсти зганьбленої жінки чоловіку, що зрадив її, покладена в основу найдосконалішої трагедії Еврипіда – “Медея”. Медея віддається одній-єдиній пристрасті – помститися своєму чоловіку Язону, що проміняв її на коринфську красуню. Медея клянеться не тільки знищити самого Язона і його кохану, але також умертвити і своїх власних дітей від шлюбу з Язоном. Боротьба протилежних почуттів ображеної і захопленої ревнощами жінки, з одного боку, і до нестями люблячої своїх дітей, з іншого, складає психологічну основу “Медей”.

“Ваша мати, позбавлена своїх дітей, повинна тягти злиденне життя, жалюгідне існування. Вам самим уже не призначено її бачити. Вам призначено перейти в інше життя... О горе, горе! О мої діти! Навіщо цей ласкавий погляд? Навіщо ця посмішка, остання посмішка? О горе! Що робити мені, нещасній? Сили залишають мене, о жінки, коли зустрічаю ясний погляд моїх дітей. Ні, не могу: геть від мене, злочинницький задум. Я відвезу їх звідси. Якщо мені потрібно покарати їхнього батька, то навіщо карати його нещасних дітей моїм власним подвійним нещастям? Ні, ні, геть від мене, мій задум!” Слідом за цим настає новий сплеск почуття ревнощів і помсти.

“Помріть ви, – вигукує Медея, власноруч убиваючи своїх дітей. – Я не стерплю, щоб мої діти піддавалися образам і насильству. Їхня загибель все одно неминуча. Я, що дала їм життя, краще уб’ю їх сама. Їхня доля вирішена, ніщо не може визволити їх... Будьте щасливі, тільки не тут. Батько відняв у вас щастя на землі. Пристрасть, що штовхає людину на найбільші злочини, сильніше за розум”.

Кривава драма закінчується співом хору, що нагадує глядачам про

всемогутню сліпу долю, шляхи якої непорушні і незбагненні. Крім “Медеї”, Еврипіду належить “Електра”, “Іфігенія в Авліді”, “Іфігенія в Тавриді”, “Гекаба”, “Іполіт”, “Благаючі про захист”, “Орест” та ін. У цілому збереглося вісімнадцять повних трагедій Еврипіда й одна сатирична драма (“Кіклоп”), не враховуючи великої кількості уривків з різних трагедій, що до нас не дійшли.

Суспільні мотиви, що звучать у трагедіях, знайшли яскраве відображення й у грецькій комедії. Комедія виросла з тих же самих історичних коренів, що і трагедія. Діонісії закінчувалися святковими танцями, ходою зі співом і пиятикою. Цей хід звався комос; слово “комедія” утворилося з “комос” і “ода” – пісня і означало буквально “пісні під час комосу”. Згодом комічним пісням була надана літературна обробка, і в такий спосіб вийшов новий літературний жанр – комедія. Сюжетом комедії слугувало повсякденне життя з усією його злободенністю і дріб’язковістю. Мова комедії наближалася до розмовної, літературно неправильної мови. У відношенні вибору слів, виразів, сцен і положень грецька комедія відрізнялася більшою вільністю, ніж драма, що будувалася за більш строгими правилами. Особливою вільністю відрізнялися комедійні танці. Жінки і діти на виставах комедій не були присутні.

Більш вільний зміст комедій обумовив і більш вільну техніку комедії. У комедіях у більшій мірі висувалася особистість автора, який у виступах постійно звертався до публіки від імені діючих осіб чи хору. Кількість діючих осіб у комедіях була значно більшою, ніж у трагедії, костюми і декорації яскравіші і строкатіші, а маски різноманітніші.

У демократичних Афінах з їх широко розвиненим політичним життям найбагатший матеріал для комедій давало саме політичне життя. Афінська комедія класичної епохи була переважно комедією політичною. Неперевершеним майстром політичної комедії вважався Аристофан (450-388 рр.), уродженець Афін, єдиний творець політичної комедії, – дійшло до нас його одинадцять п’єс. Помітними властивостями творчості Аристофана були: художня краса форми, невичерпна дотепність, сполучення драматичних, комічних і ліричних настроїв. У своїх комедіях Аристофан виражає інтереси аттичного

селянства і середніх прошарків міської демократії.

Головною мішенню аристофанівського сарказму служив вождь афінського демосу Клеон, показаний у двох комедіях – “Вавілонянах” (дійшли тільки уривки) і потім у “Вершниках”, про яку згадувалося в іншому зв’язку. Сюжет “Вершників” (424 р.) такий. В афінського Демоса, що постарів, в старця, що несповна розуму, два чесних, але слабохарактерних раба – Нікій і Демосфен. Поряд з ними є ще третій народний слуга – Клеон, пафлагонець-шкіряник, шахрай, дурень і нахаба. Обіцяючи Демосу купу благ, пафлагонець насправді обманує і розорує нещасливий афінський народ. Обурені поведженням свого колеги, Нікій і Демосфен ідуть на хитрощі, сподіваючись вибити клин клином. З цією метою вони підмовляють якогось ковбасника, ще більшого шахрая і демагога. Ковбасник вступає в змагання з пафлагонцем, обіцяючи ще більші блага Демосу. Зрештою перемога залишається за ковбасником. Розгніваний народ проганяє свого недавнього кумира, пафлагонця. Після цього відбувається чудесне омолодження Демосу, перевареного ковбасником у казані. Помолоділий Демос починає нове здорове життя, береться за розум і проганяє демагогів. У зіставленні з нашим попереднім викладом зрозуміло, наскільки образ Клеона в зображенні Аристофана далекий від історичної дійсності.

Аристофан жив у складний і бурхливий період афінської історії – у період Пелопоннеської війни. У його комедіях знайшли відображення усі великі події і явища цієї чудової епохи світової історії. Так, у комедії “Мир” (421 р.) найжорстокішим чином осміяна військова партія, що затягнула Афіни в пелопоннеську авантюру і зруйнувала весь добробут Афін. Головна діюча особа комедії – Тригей – на гнойовому жуку піднімається на небо і там довідується, що причиною всіх нещасть афінян є замкнена в печері богиня миру, що тепер не може розсипати свої блага на афінський поліс, на виноградники, маслинові гаї, ріки і моря. Виноградар Тригей звільняє богиню миру, і тоді все входить у нормальну, мирну колію. Люди живуть, радіють, п’ють, їдять і люблять. Усі радіють, за винятком одних зброярів, головних винуватців війни, занурених у глибокий сум. Та ж сама ідея миру приводиться в комедії “Лісістрата”, поставленій

на афінській сцені в 411 р. Цього разу миру вимагають жінки і домагаються його тим, що розлучаються зі своїми чоловіками. Змовою жінок керує Лісістрата, за ім'ям якої і названа комедія. У “Жіночій еклесії”, поставленій у 392 р., Аристофан вводить нас у соціальну боротьбу афінських партій і знайомить з політичними гаслами і програмами цього періоду. Комедія “Плутос” (“Багатство”) (388 р.) присвячена зображенню всепоглинаючої пристрасті афінян до придбання багатств будь-якими засобами.

Отруйні стріли Аристофана летіли не тільки на голови політичних діячів, але і на голови письменників і філософів. У “Жабах” (405 р.) Аристофан виводить інтригуючих один проти одного знаменитих афінських трагіків Есхіла та Еврипіда.

Історична цінність цієї комедії полягає в тому, що вона вводить нас у життя афінської інтелігенції, показуючи її з побутового, переважно негативного боку.

Присутній при суперечці бог Діоніс, що втомився від цих суперечок, що є нісенітницею, зрештою, зупиняє їх, говорячи: “Не діло це, щоб трагіки сварилися, як рознощики”.

Симпатії самого Аристофана – на стороні консерватора Есхіла, а не новатора Еврипіда.

“Але хіба, – втручається в розмову Гера, – немає в Афінах маси іншого роду молодиків, що плодять тисячами трагедії, й у тисячу разів більш бездарних і балакучих, ніж Еврипід?” На це Діоніс, що виступає від імені Аристофана, відповідає: “Так, але це дрібні, сухі гілки, базіки, що щебечуть, як ластівки-перебійщики, творча сила яких виснажується однією п'есою, вони відразу виплескують своє дарування трагічній музи”. У “Хмарах” (423 р.) Аристофан піддає сатирі софістів, до числа яких він зараховує також Сократа, і нові принципи виховання. В “Осах” (422 р.) Аристофан глузує з манії афінян до сутяжництва, у “Птахах” (413 р.) висміюються демагоги, що втягують афінян у всякого роду ризиковані авантюри. Аристофан мав, безсумнівно, на увазі сицилійську експедицію, що принесла афінянам стільки нещастя. Вплив Аристофана на сучасників був дуже великим.

¹ Дріади – німфи-заступниці дерев.

² Діана – римська богиня луни і полювання.

³ Фавн – бог, заступник полів та лугов.

Це був простий, легкий, але в той же час і дуже дієвий вид політичної агітації, що потрапляла на насичений політичною боротьбою ґрунт Афін.

Менше значення мала лірика другої половини V ст., розвиток її пов'язаний більше з роками тиранії й олігархії, ніж з епохою розвинутого демократичного життя. З прозаїчних здобутків V ст. особливого значення набули історичні праці. Геродот написав “Історію греко-перських воєн”, а Фулідід – “Історію Пелопоннеської війни”. Обидва ці твори сприяли розвитку історичного жанру.

Мистецтво

Поряд з театром і святами велике виховне значення в грецьких полісах, особливо в демократичних Афінах, мали пластичні мистецтва – архітектура і скульптура. Пластичні мистецтва безпосередньо щодня впливали на око, почуття і розум людини, виховували в ній почуття прекрасного, гармонійного і піднесеного.

За загальним законом грецькі мистецтва вийшли з практичної діяльності, з ремесла і на певному рівні відокремилися в самостійні художні галузі. Виокремлення мистецтва з ремесла припускало не тільки високий культурний рівень, але і відповідно високий ступінь технічної майстерності, досконалості інструментів і вміння користуватися матеріалом.

У V ст. досягла вже значної висоти, пройшовши довгий шлях розвитку, грецька архітектура. До цього часу остаточно визначилися два головні архітектурні стилі – дорійський та іонійський – і почав складатися коринфський, що найбільше поширився в наступному столітті. У класичний період будівельна діяльність ширше всього розгорнулася в Афінах.

З часів Пісістрата, Кімона й особливо Перикла в Афінах з'являється ряд художніх чудових будівель, храмів, портиків, будинків для гімнастичних і музичних змагань. Усе це – будівлі суспільного характеру, а приватних будівель, що заслуговували б на якусь увагу, у період розквіту демократії Афіни, як і взагалі Греція, не знали.

Найчудовішим пам'ятником будівельного мистецтва класичної епохи був Парфенон, що викликав подив простотою своїх пропорцій,

художньою майстерністю і пишнотою матеріалу.

Парфенон був побудований з пентелійського мармуру і являв, як уже відзначалося вище, цілий ліс колон. Галерея, що оточувала храм, складалася з 46 колон дорійського ордеру. На метопах і фронтонах містилися скульптурні зображення, що відтворювали героїчні розповіді і легенди, а на фризі представлена була процесія панафінейського свята в Афінах. У самому храмі знаходилася статуя Афіни.

До XVII ст. древній Парфенон зберігався у відносно гарному стані, але наприкінці XVII ст., під час війни турків з венеціанцями, будівля Парфенона занадто постраждала. Залишки скульптур Парфенона зібрав англієць Ельджин і подарував їх Британському музею в Лондоні.

Художні будівлі споруджувалися не тільки в Афінах, але й в інших частинах Греції. Особливою славою користувалися храм Зевса в Олімпії, храм богині Афіни на острові Егіне і храми деяких міст Сицилії.

У тісному зв'язку з архітектурою розвивалася скульптура, що досягла на грецькому ґрунті високої, майже неперевершеної досконалості. Високої досконалості грецька пластика V ст. досягла в роботах Мирона, Фідія і Поліклета, що ввійшли у світову історію мистецтва.

Розквіт діяльності Мирона відноситься до V ст. Скульптор ставив собі за мету зобразити людське тіло в момент руху. Найкраще вдалося йому цього досягти в статуї, що зображує юнака – металника диску (“Дискобол”).

Справжньою гордістю “золотого століття” Перикла справедливо вважаються здобутки друга Перикла, афінського майстра Фідія, що поєднав у своїй особі різні спеціальності. Він був чудовим скульптором, ливарем, архітектором і декоратором. З 450 р. Фідій керував усім художнім оформленням Афін. Йому належить прикраса афінського Акрополя. Світової слави Фідій набув дивними статуями Афіни. Бронзова статуя Афіни – проводирки в битвах (Промахос), що стояла в дворі Акрополя, відрізнялася серед усіх інших творів мистецтва. Інша статуя Афіни – Афіна-Діва (Парфенос), культова Парфенона, – була зроблена за допомогою хрисоелефантинної техніки

(золото і слонова кістка на дерев'яній основі). Вона мала 12 метрів у висоту, стояла, спираючись на спис, і її золоті шати спадали до землі. У правій руці вона тримала статую Перемоги (Ніке). На щиті була зображена боротьба греків з амазонками, на сандаліях у рельєфі – битва кентаврів з лапифами.

Не менший подив і захват у сучасників і у наступних поколінь викликала велична статуя Зевса в Олімпії, виконана в хрисоелефантинній техніці. Усі ці й інші твори Фідія до нас не дійшли і відомі або за літературними описами, або за поганими пізніми копіями. Сучасником Фідія був Поліклет з Аргоса, голова аргоської школи скульпторів. Сила таланта Поліклета найяскравіше відобразилась у винятково тонкому і правдивому зображенні людського тіла. До кращих здобутків Поліклета належали “Дорифор” (списник), ідеальної статури юнак, що несе спис, “Поранена амазонка”, “Діадумет”, юнак-атлет, що накладає пов'язку переможця на свою голову, і особливо монументальна статуя Гери з золота і слонової кістки в храмі Гери в Арголіді. Поліклет відомий не тільки як першокласний майстер-практик, але і як теоретик мистецтва, який намагався встановити й обґрунтувати закони пропорційності частин і гармонії людського тіла. Велич, спокій і урочистість, з одного боку, пишнота матеріалу і художність, з іншого, складають помітні ознаки як статуй Фідія і Поліклета, так і взагалі всього класичного мистецтва.

Третьою самостійною галуззю грецького мистецтва був живопис, представником якого був Полігнот, уродженець Фасоса (V ст.), але жив і діяв в Афінах і прославився своїми картинами, поміщеними на стінах “Строкатого портика” в Афінах і лесхи (альтанки) кнідійців у Дельфах.

Уявлення про сюжети і характер праць Полігнота дає опис його картин у Павсанія, а уявлення про стиль і манеру живопису Полігнота можна скласти за зразками вазового живопису. Майстри-ремісники, що розписували вази, знаходилися під сильним впливом Полігнота. Більш того, у даний час говорять про вплив творчості Полігнота навіть на самого Фідія. Новий напрямок у живописі був представлений Аполлодором (друга половина V ст.). Пліній говорить, що Аполлодор

прославився своїми творами по всій Греції. Аполлодору приписують мистецтво розміщати світло і тінь і передавати перспективу на своїх різнобарвних картинах.

Такою у головних рисах уявляється нам грецька культура класичного періоду. Однак класичним періодом розвиток грецької історії і культури ще не закінчується. За класичним пішов елліністичний період, який у багатьох відношеннях затьмарював класичний.

Незважаючи на війни і кризи, будівельна, літературна, художня і тому подібна діяльність після Пелопоннеської війни не припинялася, змінювалися тільки культурні центри. З кінця IV ст. центрами грецької культури стають Македонія, Єгипет, малоазійські міста і резиденції елліністичних царів.

7.1. Міфи Стародавньої Греції та Стародавнього Риму як основа розбудови поглядів

Чому ж саме міфи невеликого грецького народу, котрий намагався зрозуміти все, що трапляється навкруги, стали основою загальнолюдської ідеології і мають привабливу силу? Вони настільки глибоко проникли в уявлення і образ думок сучасної людини, що вона несвідомо, в щоденній мові говорить про сизифову працю (маючи на увазі беззмістовне, марне витрачання часу), про титанічні зусилля і гігантські розміри (а титани і гіганти – породження богині Землі, яка боролася з грецькими богами), про панічний страх (а це дії бога Пана, який полюбляв наводити несвідомий жах на людей), про олімпійський спокій (котрий мали стародавні боги – мешканці священної гори Олімп) або про гомеричний сміх (це невтримний громовий сміх богів, змальований поетом Гомером). До загальноприйнятих порівнянь можна віднести і уподібнення могутньої і міцної людини Геркулесу, а сміливій і рішучій жінці – амазонці. Митців, поетів, скульпторів приваблювала перш за все глибина і художність міфічних образів. Але, мабуть, не лише в цьому необхідно шукати пояснення тієї сили впливу на людей, котру несла в собі грецька міфологія. Вона виникла як спроба стародавніх пояснити появу життя на землі, причини стихійних явищ природи, перед якими людина була безсила, визначити її місце в оточуючому світі.

Саме створення міфів було першим кроком людини до творчості і пізнання самої себе. Поступово з окремих оповідань, які зародилися в галузях грецької землі, склалися цілі цикли про долі героїв і богів. Усі ці легенди, гімни і пісні, які виконували мандрівні співаки-аеди, згодом об'єднувались у великі епічні поеми, такі як “Іліада” і “Одіссея” Гомера, “Теогонія” і “Праці і дні” Гесіода і багато інших, що не дійшли до нашого часу. Великі давньогрецькі поети-драматурги V ст. до н.е. – Есхіл, Софокл, Еврипід – будували свої трагедії на основі стародавніх оповідань про богів і героїв.

Стародавні греки були діяльним, енергійним народом, який не боявся пізнавати реальний світ, хоча він і був заселений ворожими

людині істотами, що наводили на неї страх. Але безмежне бажання пізнання цього світу переважало страх перед невідомою небезпекою. Пригоди Одісея, похід аргонавтів за золотим руном – це відображені в поетичній формі ті ж прагнення дізнатись якомога більше про ту землю, на якій живе людина. В своїх пошуках захисту від жахливих стихійних сил греки, подібно всім стародавнім народам, пройшли крізь фетишизм – віру в одухотвореність мертвої природи (каменя, дерева, заліза), котрий потім залишився в поклонінні прекрасним статуям, що зображували їх численних богів. В їх віруваннях і міфах можна помітити і сліди анімізму і найбрутальніших забобонів первісної епохи. Але греки досить рано перейшли до антропоморфізму, створивши своїх богів згідно з образом і подобою людей, при цьому надавши їм обов'язкові і неперехідні якості – красу, вміння приймати будь-який образ, а найголовніше – безсмертя. Давньогрецькі боги були у всьому подібні людям: добрі, великодушні і ласкаві, але в той же час часто жорстокі, мстиві і підступні. Людське життя неминуче закінчувалося смертю, боги ж були безсмертні і не знали меж у виконанні своїх бажань, але все одно вище за богів була доля – Мойра – передбачення, змінити яку не міг ніхто з них. Таким чином, греки навіть в участі безсмертних богів вбачали їх схожість із долею смертних людей. Так, Зевс в “Іліаді” Гомера сам не в змозі вирішити кінець бійки героїв Гектора і Ахілла. Він питає долю, кинув жереб обох героїв на чаші золотих терезів. Келих із жеребом смерті Гектора опускається вниз, і вся божественна влада Зевса безсила допомогти його улюбленцю. Доблесний Гектор гине від списа Ахілла, всупереч бажанню Зевса, в згоді з вирішенням долі. Ми можемо побачити це і у римського поета Вергілія. Він змальовує в “Енеїді” вирішальну бійку троянського героя Енея з італійським вождем Турном, поет змушує верховного бога римлян Юпітера (“зрівняв стрілку терезів”) кинути обидва жереби тих, хто бореться, на келихи. Келих з жеребом Турна іде донизу, і Еней страшним ударом меча вбиває свого суперника.

Боги і герої грецького міфомистецтва були живими і повнокровними істотами, які безпосередньо спілкувалися з простими смертними, що вступали з ними в любовні відносини, допомагали своїм улюбленицям і обранцям. І стародавні греки бачили в богах

істоти, у котрих все, притаманне людині, виявлялося в більш грандіозному і піднесеному вигляді. Безумовно, це допомагало грекам крізь богів краще зрозуміти себе, з'ясувати власні наміри і вчинки, гідним чином оцінити свої сили. Так, герой “Одіссеї”, якого переслідувала лють могутнього бога морів Посейдона, з останніх сил чіпляється за рятівні скелі, виявляючи мужність і волю, котрі він здатен протиставити розбурханим по волі богів стихіям, щоб вийти переможцем. Стародавні греки безпосередньо сприймали всі життєві перипетії, тому і герої їх оповідань виявляють ту ж безпосередність у розчаруваннях і радощах. Вони простодушні, шляхетні і водночас жорстокі до ворогів. Це – відбиття реального життя і реальних людських характерів стародавніх часів. Життя богів і героїв насичені подвигами, перемогами і стражданнями. Горює Афродіта, що втратила палко коханого прекрасного Адоніса; страждає Деметра, у котрої сумний Аїд вкрав улюблену доньку Персефону. Нескінченні і нестерпні страждання титана Прометея, що був прикутий до вершини скелі і його роздирав орел Зевса за те, що він вкрав божественний вогонь з Олімпу для людей. Кам'яніє від горя Ніоба, у якої загинули всі її діти, вбиті стрілами Аполлона і Артеміди. Гине герой Троянської війни Агамемнон, по-зрадницьки вбитий своєю дружиною відразу ж після повернення з походу. Найвеличніший герой Греції – Геракл, що позбавив людей від багатьох страхіть, які нападали на них і розорювали землю, закінчив своє життя на вогнищі в жаклихих стражданнях. Багатостраждальний цар Едіп у відчаї від скоєних їм по незнанню злочинів виколов собі очі, мандрує зі своєю донькою Антигоною по грецькій землі, ніде не знаходячи собі спокою. Дуже часто ці нещасні несуть покарання за колись скоєні їх пращурами злочини. І хоча все це визначено раніше, вони самі себе карають за створене, не чекаючи покарань богів. Почуття відповідальності перед самим собою за свої вчинки, почуття обов'язку по відношенню до близьких і до батьківщини, характерні для грецьких міфів, отримали подальший розвиток у давньоримських легендах. Але якщо міфологія греків вражає своєю яскравістю, різноманіттям, багатством художньої вигадки, то римська релігія бідна на легенди. Релігійні уявлення римлян, котрі, по суті, являли собою суміш різних італійських племен,

які склалися шляхом завоювань і спілкових домовлень, утримували в своїй основі ті ж вихідні дані, що і у греків, – страх перед незрозумілими явищами природи, стихійними лихами і поклоніння перед виробничими силами землі (італійські землевласники поважали небо – як джерело світла і тепла і землю – як подавальницю різних благ і символ родючості). Для стародавнього римлянина існувало ще одне божество – сімейне і державне вогнище, центр домашнього і суспільного життя. Римляни навіть не намагались вигадати які-небудь цікаві історії про своїх богів – у кожного з них була лише визначена форма діяльності, але по суті ці всі божества були безликими. Той, хто молився, приносив їм жертви, боги повинні були зробити йому ту милість, на котру він розраховував. Для простого смертного не могло бути й мови про спілкування з божеством. Винятком були лише донька царя Нумітора Рея, Сільвія, засновник Риму Ромул і цар Нума Помпілій. Зазвичай італійські боги виявляли свою волю польотом птахів, ударами блискавки, таємними голосами, які виходили з глибин священного гаю, з темряви храму або печери. Римлянин, який молився, на відміну від грека, що вільно споглядав статую божества, стояв, покривши голову частиною плаща. Робив він це не лише для того, щоб зосередитись на молитві, але і для того, щоб ненароком не побачити покликаною їм бога. Благаючи бога за всіма правилами про милість, прохаючи його про полегкість і бажаючи, щоб він почув його прохання, римлянин злякався б, раптом побачивши це божество. Недарма казав римський поет Овідій у своїх віршах: “Врятуй нас від споглядання Дріад¹ або Діани,² що купається, або Фавна,³ коли він серед дня гуляє полями”. Римські землевласники, повертаючись ввечері після роботи додому, дуже боялись зустріти когось із лісових або польових божеств.

Поклоніння численним богам, які керували майже кожним кроком римлянина, полягало в основному у чітко передбачених звичаями жертвоприношеннях, моліннях і в суворих очисних обрядах. В римській релігії поєднувались боги всіх племен, котрі ввійшли до складу Римської держави, але до більш тісних контактів з грецькими містами у римлян і уявлення не було про ту насичену яскравими і повнокровними образами міфологію, котру мали греки. Ні про яке

вільне спілкування римлянина з богами не могло бути й мови. Їх можна було лише шанувати, ретельно дотримуватись обрядів і прохати про щось. Якщо один бог не реагував на прохання, то римлянин звертався до іншого, оскільки їх була велика кількість, пов'язаних з різними моментами його життя і діяльності. Іноді це були просто “одноразові” божества, до яких закликали один раз за все життя. Так, наприклад, до богині Нундіни звертались лише на дев'ятий день після народження малюка. Вона нагадувала, що дитина, очистившись, отримує ім'я і амулет від дурного ока. Божества, пов'язані з отриманням їжі, були також надзвичайно чисельні: боги і богині, що годували посіви в землі, оберігали перші ростки; богині, які сприяли дозріванню, знищували бур'яни; боги жнив, молотьби і помелу зерна.

Для того, щоб римський землевласник міг належним чином розібратися в усьому цьому, в Римській державі були створені так звані Індігітаменти – переліки офіційно затверджених молитвених формул, які утримували в собі імена всіх тих богів, котрих необхідно закликати при будь-яких подіях людського життя. Ці переліки були створені римськими жерцями до проникання грецької міфології в сувору і абстрактну релігію римлян і тому цікаві. Вони дають картину суто італійських вірувань. За словами римського письменника Марка Порція Варрона (I ст. до н.е.), Рим протягом 170 років обходився без статуй богів, а стародавня богиня Веста і після спорудження статуй в храмах богів “не дозволяла” ставити статую в її святе місце, а уособлювалась лише священним вогнем. Згодом, як значення і влада Римської держави підвищувалась, у Рим “вирушило” багато іноземних божеств, котрі досить легко розташовувалися в цьому великому місті. Римляни вважали, що, переселивши богів завойованих народів до себе і надавши їм належну пошану, Рим уникне їх гніву. Але привабивши до себе грецький пантеон, ідентифікувавши своїх богів (Юпітера, Юнону, Марса, Мінерву, Діану) з головними божествами греків або надавши Гермесу ім'я Меркурія, зблизивши Посейдона з Нептуном (етруський бог моря Нептун) і просто позичивши бога-заступника мистецтв Аполлона, римляни не змогли відмовитися від своїх релігійних абстракцій. Серед їх святих місць були храми Вірності,

Блідості, Страху, Юнацтва. Зовсім особливу роль у римській релігії відіграли етруски – дивний і загадковий народ, чия писемність до цього часу не розшифрована, чії пам'ятники являють абсолютно особливий світ, – до цього часу не осягнені вченими. В релігії етрусків велике місце відводилося магічним обрядам, ворожінням і тлумаченням різних знаменуваль, які наслали боги. Згідно з розповіддю римського оратора і письменника Марка Тулія Цицерона, у етрусків існувала наступна легенда. Якось землеорач на полі біля міста Тарквіній провів плугом дуже глибоку борозну. Звідти раптово вийшов веселий маленький божок по імені Тагес із дитячим обличчям і тулубом, але з сивою бородою і мудрий, як старець, і звернувся до плугатаря з промовою. Той від переляку підняв галас. Збіглись люди, яким Тагес пояснив, як необхідно по внутрішностям жертвовної тварини передбачати майбутнє. Крім Тагеса, мистецтву передбачення їх навчила німфа Вегоя. Вона пояснила, як трактувати удари блискавки. І вожді наказали записати промови Тагеса і німфи Вегої в священних книгах. У наступних підручниках були наведені поради щодо врядування держави, будівель міст і храмів. Ці книги переклали латинською мовою при царі Тарквінії стародавньому. Але і вони, як і твори римського імператора Клавдія з історії етрусків, не дійшли до нашого часу. Оскільки етруське світоспоглядання з його надзвичайним захопленням питаннями загробного життя було зовсім чуже римлянам з їх формальним і розсудливим підходом до релігійних питань, то вони запозичували в етрусків лише науку про передбачення, ворожіння і знаменування як найбільш практичну і таку, що мала прикладне значення, частину їх релігійних уявлень. Цю науку етрусських жерців – гаруспиків (ворожителів по внутрішностям жертвовних тварин, в особливості по печінці) римляни внесли в свої релігійні обряди. Але в особливо важливих випадках у Рим запрошувались етруські фахівці.

Рим сприйняв грецьку міфологію і перетворив її в греко-римську, зробивши людству велику послугу. Справа в тому, що більшість геніальних творів грецьких скульпторів дійшли до нашого часу лише в римських копіях, за незначними винятками. І якщо зараз наші сучасники можуть судити про надзвичайне образотворче мистецтво греків, то за це вони повинні бути вдячні римлянам. Як і за те, що

римський поет Публій Овідій Назон у своїй поемі “Метаморфози” (“Перетворення”) зберіг для нас усі примхливі, пречудні і в той же час такі зворушливі в своїй безпосередності твори яскравого грецького генія – народу.

7.2. Виникнення і розвиток політичних вчень у Греції

Історія грецьких вчень починається з часу вступу на історичну сцену іонійських натурфілософів. Іонія – країна перших грецьких мудреців і поетів. Більше, ніж інші області грецького світу, Іонія пов’язана була з культурними країнами Стародавнього Сходу. Багатовіковий досвід і багатовікові спостереження, накопичені у Вавилоні, Єгипті та інших східних країнах, використані були грецькими мислителями, які або безпосередньо знайомилися з досягненнями східної науки, або приймали її через посередництво інших народів (лідян, фінікійців). Трохи пізніше, ніж в Іонії, виникли філософські вчення в еллінських містах-державках Сицилії, Південної Італії, островів Егейського моря і Балканського півострова. Різні відомості, запозичені з країн Стародавнього Сходу, були греками критично перероблені. Боротьба всередині полісів, що рухала вперед їх розвиток, сприяла звільненню від традиційних вірувань. У Греції не було жрецтва як особливого стану або каст, не було обов’язкової релігійної догматики, грекам стала доступна певною мірою свобода думки, а це сприяло відділенню науки і філософії від релігії, чого не знала давньосхідна культура.

На ранній стадії свого розвитку філософія не була відділена від природничонаукових і математичних знань. Першими грецькими філософами були натурфілософи – астрономи і математики, що вивчали природу, походження світу і його розвиток. Серед іонійських філософів світової популярності набув Фалес із Мілета (VI ст. до н.е.), фундатор іонійської філософії. Фалес відомий тому, що він зробив сміливу для свого часу спробу створити моністичну філософію природи і може бути з повним правом названий першим грецьким філософом-матеріалістом, що зріс в умовах змінного соціального

життя малоазійських міст. Фалес відкидав існування мертвої матерії, знаходячи всюди життя і рух. Основним елементом світу Фалес вважав воду як вічно рухомий і в той же час незмінний елемент природи. Вода, що з'єднує вічний рух з вічним спокоєм і розчиняє в собі всі інші речовини, є джерелом життя всього світу, отже, в тому числі і людини. Землю Фалес уявляв плаваючою в цій первинній воді, яка наповнює весь світ. Небесна півкуля утворює зведення над земною поверхнею. Фалес відомий не тільки як фізик, але і як математик. Він знав, як виміряти висоту єгипетських пірамід на основі їх тіні, визначив значення для мореплавства Малої Ведмедиці, передбачив сонячне затемнення (585 р.) тощо. Греки відносили Фалеса до семи мудреців.

Одночасно з фізичною школою в іонійських містах в VI ст. склалася математична школа на чолі з Анаксимандром (611-545 рр.). У своєму творі “Про природу” Анаксимандр оголошує початком світу апейрон – нескінченну, безсмертну, що знаходиться у вічному русі, першостихію – матерію. З цієї першостихії (апейрон) виділяються два протилежні початки – тверде і рідке, тепло і холод, з яких шляхом різних комбінацій утворюються всі відомі нам предмети – земля, вода, повітря і вогонь. У центрі філософської системи Анаксимандра стоїть питання про походження і розвиток органічного світу. Світ (космос) уявлявся Анаксимандру таким, що розвивається і формується, породжуючи з себе вічно нові життя. В області математики Анаксимандру приписується складання систематичного курсу з геометрії, географії, складання географічних карт і постановка питання про кулеподібність землі і винахід сонячного годинника.

Учень Анаксимандра Анаксимен (585-525 рр.), сучасник Фалеса з Мілета, на місце невизначеної першостихії поставив абсолютно певний елемент природи повітря (аер) як усе утримуючий і об'єднуючий початок. З повітря шляхом розрідження і згущення утворюється видимий світ. З повітря все народжується, і в нього все знов повертається. Люди, тварини і рослини вдихають частки повітряного начала, що дає їм життя і рух.

Анаксимандр і Анаксимен вплинули великим чином на Піфагора (580-500 рр.), уродженця острова Самоса, найосвіченішої людини свого часу. Верховним началом усього суцього Піфагор вважав число.

Вся природа, за теорією Піфагора, є не що інше, як комбінація чисел і величин. Вся природа живе і міняється, лише одне число залишається вічно незмінним. Отже, число – основа всіх речей, першоджерело світу. Кожне явище може видозмінюватися до нескінченності, але чисельний його атрибут залишається незмінним.

Гегель правильно звертає увагу на “смівливість подібного твердження, яке відразу усуває все те, що уявлення вважає сутнім або сутнісним (істинним), і винищує чуттєву сутність”, вважаючи сутність в логічній категорії, хоч би дуже обмеженій і односторонній. Подібно тому, як число підлягає певним законам, так підлягає їм і всесвіт – цим уперше висловлюється думка про закономірність всесвіту.

З широкої ідеалістичної системи Піфагора і піфагорійців збереглися лише окремі положення про математичні ряди, пропорції і широко відома теорема Піфагора про співвідношення квадратів сторін трикутника, що входила до складу більш загального вчення про властивості квадратних чисел.

Заняття математикою і філософією Піфагор вважав вищою самоціллю людського життя. Життя, говорив він, подібне олімпійській грі, де одні шукають слави і вінків, інші вигод, а треті, справжні філософи, або друзі мудрості, приходять насолоджуватися найчудовішим видовищем: картиною світу. Спостереження і пізнання світу, доступне друзям мудрості, є найвище з усіх насолод і нагород.

Учні і послідовники Піфагора – піфагорійці – об’єднувалися в особливі релігійно-містичні союзи (гетерії), куди приймалися тільки обрані люди, що подолали певну спокусу і що належали здебільшого до олігархічних родів. Піфагорійські гетерії діяли головним чином у Великій Греції, беручи активну участь у політичному житті південноіталійських міст, особливо міста Кротона, де проживав один час і сам Піфагор. Прихильники Піфагора були переконаними захисниками аристократії і під час демократичних переворотів зазнавали гоніння.

Найбільшим грецьким філософом, сучасником Піфагора, вважається Геракліт з Ефеса (535-475 рр.). На жаль, наші відомості про Геракліта такі ж уривчасті і суперечливі, як і про Піфагора. За переказами, Геракліт вів аскетичний образ життя, віддалявся в гори,

цілком поринаючи в свої думки. Геракліт жив у бурхливу епоху грецької історії, в період постійних війн і переворотів, загостреної соціальної боротьби і частоті зміни урядів. Все це не могло не відбитися на його поглядах. Джерелом усього існуючого Геракліт вважає боротьбу (війну). “Війна – батько всіх речей” (“полемос патер пантоп”). Боротьба протилежностей – основа всякого буття і думки. У природі і в соціальному житті відбувається вічний рух, все тече і змінюється. Непостійна навіть ріка, в яку двічі не ввійдеш. Буття і небуття як самостійних категорій не існує. У процесі вічного руху і змін буття непомітно переходить в небуття і навпаки. У одні і ті ж води ми занурюємося і не занурюємося, ми існуємо і не існуємо. У своїх поясненнях всесвіту Геракліт підходить до діалектичного розуміння природи, і в цьому його величезна заслуга з точки зору науки. “Світ, – вчив Геракліт, – єдиний із всього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно запалюється і закономірно затухає”.

Причина наших помилок, по Геракліту, коріниться не в недосконалості наших почуттів, а в обмеженості нашого розуму. Істинне пізнання можливе тільки при усвідомленні процесу буття. Знаряддя пізнання слугує розум, що містить частину “божественного ефіру”, і справжніх результатів досягає тільки розум, що живиться почуттями. Основною функцією розуму є синтез, тобто узагальнення в одній думці розрізнених емпіричних спостережень. У синтетичній здатності Геракліт убачав відмінність між розумними і безглуздими людьми. Розумний від безглузкого відрізняється тим, що він прагне пізнати загальне, а безглуздий задовольняється деталями. Осел віддає перевагу чортополоху перед золотом, тому що для осла, що не задається високими цілями синтезу, чортополох дорожче за золото. У визнанні почуття первинним джерелом пізнання і суб’єктивності пізнання Геракліт стикається з софістами.

Свої думки Геракліт виклав у трактаті “Про природу”, з якого збереглося досить багато фрагментів. Писав Геракліт вишуканим стилем у вигляді афоризмів, не завжди зрозумілих навіть для сучасників, що прозвали його Гераклітом Темним.

У протилежність Геракліту, що розглядав світ як вічний рух,

Парменід (біля 500 р.), голова еліатської школи у Великій Греції, вчив про незмінність і вічність світу, про тотожність світу (буття) і мислення. Без буття немає і мислення. “Без буття не буде і мислення, бо мислення не що інше, як буття”. У світі не існує ні минулого, ні майбутнього, є тільки один теперішній час, думка. Поряд з дійсним світом, що досягається розумом, є інший – світ явищ, що сприймається нашими почуттями. Світ явищ є недосконалий світ. У подоланні чуттєвого світу і зануренні в надчутливий світ розуму і є, за Парменідом, задача, цінність і мета філософії.

Своє вчення Парменід виклав у поемі “Про природу”, написаній у вигляді афоризмів і алегорій, розуміння яких представляє чималі труднощі. Парменід вплинув великим чином на Платона, і він же поклав початок алегоричному тлумаченню міфів.

У визнанні синтезуючої функції розуму з Гераклітом погоджувався Анаксагор (500–428 рр.) з міста Клазомен у Малій Азії, сучасник, вчитель і друг Перикла. У протилежність іонійцям, що вважали за основу світу яку-небудь одну стихію, Анаксагор у трактаті “Про природу” визнавав нескінченну безліч стихій елементів, або сім’я (гомоймеріїв – подібно-окремих часток). З безлічі стихій, що постійно розщеплюються на якісно нові елементи, утвориться всесвіт. Цей всесвіт і упорядкування всесвіту є результатом дії світового розуму, “найчистішої і тоншої з усіх речей”.

Подібно багатьом своїм сучасникам, Анаксагор багато займався математикою та астрономією. Він висловив погляд, що зірки є розжареною масою, що місяць отримує своє світло від сонця тощо. Сам місяць уявлявся Анаксагору подібним до землі і населеним живими істотами.

Син багатого клазоменського громадянина, Анаксагор нехтував багатством і пошаною в рідному місті, цілком віддавшись науці. Перетворившись з багатого на жебрака, Анаксагор пишався тим, що він своїм розоренням зобов’язаний науці, що звільнила його від життєвої суєти. Досягши великої слави і впливу при Периклі, в кінці свого життя Анаксагор, звинувачений у безбожжі (асебії), вимушений був покинути Афіни і глибоким старцем помер у вигнанні в місті Лампсаке. Напис на його могилі свідчив: “У цій могилі лежить

великий Анаксагор, дух якого підіймався до найвищих істин”.

Таким чином, вже на ранніх етапах розвитку грецької філософії спостерігається боротьба матеріалізму й іdealізму.

Грецьку філософію не можна вважати самостійною областю знання. Наука і філософія в Греції склали єдине ціле. Вже в іонійській Греції фізико-математичні знання греків досягали високого рівня. Серед математиків V ст. великим авторитетом користувалися Епопід, уродженець Хіоса, і афінянин Метон, який визначив довжину сонячного року в 365 днів, 8 годин і 57 хвилин. Метон, ще більше уточнив цю цифру і склав сонячний календар.

Нарівні з математикою греки займалися медициною, біологією, ботанікою, географією та історією. У кожній дисципліні існувало декілька шкіл, що змагалися одна з одною. Так, зі всіх медичних шкіл найбільшим авторитетом користувалася коська школа, представником якої був Гіппократ (середина V ст.), фундатор наукової медицини. Гіппократ написав багато творів з різних розділів і галузей медицини – патології, хірургії тощо. Основний принцип Гіппократа – в лікуванні слідувати природі (органічний принцип) і лише у випадку, якщо сама природа не дає зцілення, вдаватися до більш рішучих методів впливу на організм хірургії. Гіппократ займався не тільки питаннями медицини, але його цікавили також філософія і суспільні науки. У спеціальному трактаті “Про клімат і про відношення води і суші” Гіппократ встановлює роль географічного, власне кліматичного чинника. Всі зміни, що відбуваються в природі, людському організмі або соціально-політичній області, він пояснює впливом клімату, співвідношенням води і суші. Географічна точка зору у Гіппократа наведена з логічною послідовністю і переконливістю.

Першими картографами вважалися Анаксимандр (VI ст.) і Гекатей Мілетський (V ст.), що описав землю. Населена частина (ойкумена) представлялася круглим островом, з усіх сторін оточеним океаном. Середземне море розділяло ойкумену на дві частини: північну і південну. Південна частина в свою чергу розділялася Нілом і Аравійською затокою на чотири частини.

Про рівень біологічних знань можна скласти уявлення з вчення Емпедокла (490-430 рр.) про походження органічних речовин. Емпедокл намагався дати історію виникнення й еволюції організмів.

Згідно з Емпедоклом, у довгому ланцюгу органічного життя раніше за всіх з'явилися рослини, потім тварини і вже в самому кінці люди. У процесі органічного розвитку виживали лише види, найбільш пристосовані до даних умов, усі ж інші гинули. У теорії Емпедокла, як і в теоріях усіх його сучасників, діалектичні пояснення переплітаються з метафізичними. Визнаючи закономірність еволюції органічного світу, Емпедокл у той же час вводить в органічний процес душу, однаково властиву як рослинам і тваринам, так і людям.

Демокрит з Абдери (460-370 рр.) систематизував науково-філософські знання класичної Греції і розвинув вчення ранніх грецьких філософів-матеріалістів.

Демокрита з повною впевненістю можна назвати найбільшим матеріалістом класичної Греції. Він мав ґрунтовні пізнання у всіх галузях тогочасної науки: математиці, фізиці, медицині, астрономії, музиці і філології. Демокриту належить трактат, що зберігся в уривках, “Про будову тварин” і трактат “Про походження сім’ї, рослин і плодів”. Демокрит відкидає множинність елементів Анаксагора, визнаючи єдиною субстанцією матерію, розливу в пустому просторі. Пустий простір аналізувався Демокритом для пояснення руху і поділу матерії. Він усуває з своєї системи всі наддослідні начала, зводячи всі природні феномени до дії механічних законів тяжіння і відштовхування атомів, найдрібніших неподільних матеріальних часток. Незмінні за якістю атоми розрізняються за формою, величиною і вагою. Внаслідок своєї ваги атоми падають у пустому просторі, наштовхуються один на одного, даючи всілякі комбінації і поєднання.

Немає нічого істинного, нічого достовірного, крім первинних елементів атомів і пустоти. Тільки вони існують насправді. “Початок всесвіту – атоми і пустота”.

Всесвіт є не що інше, як комбінація атомів, що постійно міняється в трьох напрямках: відносно форми, поєднання і положення. Рух і зіткнення атомів здійснюються не випадково, а за певними законами, які можуть бути пізнані людським розумом. Зв’язуючим началом у Демокрита, як і в концепції Анаксагора, є розум (логос), але який стоїть не поза природою, а з нею тісно пов’язаний, нею зумовлений. Продовжувачем і популяризатором поглядів Демокрита був Епікур (IV

ст.).

За своїми політичними поглядами Демокрит, як видно з фрагментів його висловлювання, що збереглися, був прихильником демократії і сильної демократичної держави-поліса. Демокрит говорив: “Бідність у демократії настільки ж краща за так зване благополуччя (громадян) при царях, наскільки свобода краща за рабство”.

Анаксагором і Демокритом закінчується перший період грецької філософії.

Александрійський період

Центром науково-літературної творчості була єгипетська Александрія, ім'ям якої весь елліністичний період грецької літератури іноді називають *александрійським періодом*.

Осередком науково-педагогічної діяльності був *Александрійський мусейон* – водночас вища школа, науковий інститут і колосальна бібліотека. Відкритий у 308 р. з ініціативи *Деметрія Фалерського*, Александрійський мусейон (“храм муз”) представляв розширену копію Платонові Академії й Аристотелівського Лікея. За кількістю наукових сил, допоміжних установ, книг і навчальних посібників Александрійський мусейон перевершував усі подібного роду установи інших міст. У I ст. до н.е. в александрійському книгосховищі нараховувалося до півмільйона оригінальних рукописів, з великою старанністю зібраних з усього світу. Один тільки “Каталог творів, який просяяв у всіх сферах освіченості”, що знаходився в Александрійській бібліотеці, складав сто двадцять книг. До кожного автора додавався особливий коментар, з таких коментарів згодом складалась ціла література (*схолії*), що служила у деяких випадках коштовним джерелом при вивченні античної історії. Укладачем “Каталогу” був поет і грамастик *Каллімах*, охоронець царської бібліотеки. Каллімах є яскраво вираженим типом александрійського вченого, що володів найрізноманітнішими відомостями зі всіляких сфер знання. Каллімаху приписували 800 творів, написаних прозою і віршами, з історії, граматики, поезії тощо. Але творча обдарованість Каллімаха стояла значно нижче його здібності. Учнями Каллімаха були *Ератосфен* і *Аполлоній Родоський*, що зайняв після смерті Каллімаха посаду царського бібліотекаря.

Крім Александрійського мусейона, були мусейони в Антіохії, Пергамі, Сіракузах і в інших великих містах. Елліністичні уряди не шкодували засобів на поповнення і утримування бібліотек, розглядаючи їх як один із засобів зміцнення свого авторитету в очах суспільної думки всередині країни і за її межами.

Кількісний ріст літературної продукції не завжди, на жаль, збігався з її якісним зростанням. Скоріше навіть помічалось зворотнє співвідношення. Чим далі, тим більше виступали негативні сторони *александринізму* – риторичний і дидактичний (повчальний) елемент, навмисна вченість, сентименталізм і втрата художнього почуття міри. Усе це в сукупності свідчило про розрив між літературою і життям, неминучим наслідком чого було виродження й умирання науково-художньої творчості.

Особливим родом літератури були *соціальні романи*, що запам'ятали утопічні настрої елліністичного світу.

У соціальних романах-утопіях *Евгемера*, *Ямбула* й ін. описувалися фантастичні країни, “острови блаженних” і “сонячні царства”, які представляли повну протилежність реальній дійсності. Романи-утопії давали вихід творчій фантазії, вели людей від стомлюючого міського життя з її вуличною штовханиною, поганим повітрям і бідною рослинністю в “сонячні царства”, у чудесну Індію і щасливу Аравію з їх казковою велетенською і різноманітною рослинністю. Там чудова природа, приємне повітря, з математичною точністю повторювані припливи і відливи моря, однакової тривалості дні і ночі, найбагатша рослинність, олія і вино в достатку, плоди очерету самі собою перетворюються в солодкий хліб, вічно сяє сонце. Люди “сонячного царства” (геліополіти) насолоджуються квітучим здоров'ям, правильно складені, живуть до ста п'ятдесяти років і, досягнувши глибокої старості, самі себе позбавляють життя. Хворих і інвалідів у “сонячному царстві” не буває, немає також лікарів – усе робить сама природа. Геліополіти релігійні, поклоняються сонячному диску і зіркам як самим святим і чистим створенням природи. Живуть вони групами по 300-400 чоловік у кожній. На чолі кожної групи стоїть патріарх (родовий цар, чи філобасілевс). Існує правильна зміна праці, що знищує одноманітність, що калічить людську природу. Громадяни

“сонячного царства” поперемінно займаються розумовою і фізичною працею – ремісничують, збирають плоди, керують, прислужують тощо.

Приватної власності в геліополісі не існує ні в якому вигляді, не існує і родини. Діти належать усій громаді і нікому зокрема. Після народження діти піддаються іспиту і добору, і тільки найбільш міцних з них залишають у живих. Живучи в умовах розкішної природи, на вічно квітучих луках, геліополіти ретельно займаються науками, особливо астрономією, спостерігаючи за життям їхнього головного бога – неба. Дійсне життя, як сказано, представляло повний контраст тому, що зображувалося в утопіях і романах. Люди, не вдоволені дійсністю, що утомилися і не бачили виходу зі свого положення, прагнули хоча б у мріях перенестися в далекі країни і перетворитися в громадян “сонячного царства”.

Елемент фантастичного і чудесного в неабиякій дозі міститься і в *історичних здобутках* еллінізму. Військові походи й експедиції, подорожі купців і туристів доставляли багатий матеріал історичу, відкривали раніше невідомі країни, знайомили з побутом, культурою, мовою і віруваннями інших народів. На цьому ґрунті зароджувалися ідеї *всесвітньої історії*, етнографії й історичний роман.

Більшість елліністичних істориків були придворними історіографами, що, природно, не могло не відбитися на їхніх історичних концепціях і оцінках. Найбільш відомими істориками елліністичної епохи є *Феопомп* з острова Хіуса (IV в.), *Ефор*, *Діодор Сицилійський*, *Полібій* (201-120 рр.).

З філософських систем найбільшою популярністю в елліністичному світі користувалися три системи: 1) стоїків, 2) епікурейців і 3) циніків. Загальною усім їм рисою була їхня етична і практична основа. У фокусі їхньої уваги стояла людина і її відношення до світу, держави й інших людей. Проблема була загальною, але методи її вирішення різні.

Основоположником стоїчної філософії вважають *Зенона Молодшого* з міста Кітія на острові Кіпрі, учня Кратеса Циніка. Зенон жив наприкінці IV ст. і мав звичай викладати своє навчання в “кольоровому портику” (“стоа пойкиле”) в Афінах, звідки й вульгарна назва – “стоїчна філософія”. Ідеї Зенона звів до системи і доповнив

Клеант із міста Аса в Місії, сучасник *Зенона*, і особливо *Хрисипп* із Сол у Кілікії (282-208 рр.).

Стоїки поділяли філософію на три частини: 1) логіку, 2) фізику і 3) етику. У центрі знаходиться етика, якій підлегла логіка і фізика. Фізика показує, що все існуюче є тіло, що діє чи страждає, активне чи пасивне. Логіка ж учить правильно мислити і ясно виражатися, що необхідно для впливу на навколишній світ і подолання пасивного стану. Ціль людського життя є *щастя*, а щастя полягає у свідомій суспільній і особистій діяльності, що протікає за законами людського розуму. Осяяна світлом розуму діяльність мовою стоїків називається *чеснотою*. Чеснота складається з чотирьох складових частин: 1) справедливості, 2) проникливості, 3) мужності і 4) розважливості. Усі ці якості необхідні людині для широкої активної діяльності в інтересах усього людства.

У порівнянні зі служінням усьому людству чи навіть усьому світу любов і турбота про окремі соціальні групи і людей у навчанні стоїків відходить на другий план. Людина, родина, група, клас, держава й ін. розчиняються в більш високому космічному, чи *всесвітньому, ідеалі*. Перед цим всесвітнім ідеалом усі народи, держави і люди рівні. Таким шляхом стоїки логічно приходили до космополітизму і визнання рівності між вільними і рабами, між греками і варварами. У цьому полягає прогресивна сторона стоїчної філософії.

Активним початком людської істоти є душа, а переважну силу душі складає *розум*. Через душу і розум людина зв'язується з усім всесвітом (космосом). Подібно людині космос складається з двох початків – пасивного й активного, матерії і розуму. Всесвітній розум є бог, обумовлений як ефір, чи життєздатний *праогонь*, з якого народжується світ. Світ не вічний. Через визначений період світ гине від вогню і знову з того ж самого правогню відроджується в оновленому вигляді. Світову пожежу стоїки називали всесвітньою необхідністю, або *долею*.

Стоїчна філософія закликала до дії, неослабної роботи над собою, до серйозного вивчення спеціальних наук і філософії. У цей період стоїчна філософія не була відірвана від практичного життя. Стоїки вірили в можливість створення ідеального суспільства, всесвітньої

держави, побудованої раціональним шляхом на основі розуму і наукових даних. Серед стоїків було чимало видатних розумів і добре освічених людей.

Загальною популярністю користувалися два стоїчні філософи: *Панецій* (180-110 рр.) і *Посідоній* з Апамеї в Спрії (135-51 рр.). Особливо цікавий останній, що поєднав глибоку філософську освіту із широким знанням спеціальних дисциплін. Посідоній відомий як філософ, математик, природознавець і історик. Стоїки дуже впливали і на практичну політику як радників державних мужів, так і царів. Згодом, у період Римської імперії, стоїцизм виродився і перейшов до проповіді пасивного відношення до життя і квієтизму. Такий був, наприклад, стоїцизм римських філософів Сенеки і Марка Аврелія.

Відмінну від стоїків філософію розвивали епікурейці. Засновником епікурейської філософії був *Епікур* (341-270 рр.). Епікур, сучасник Зенона, у 306 р. оселився в Афінах, придбав сад і в цьому “саду Епікура” викладав слухачам основи своєї філософії. За переказами, Епікур написав триста книг, з яких жодна до нас не дійшла. Збереглися уривки з пізніх письменників, за якими відновлюють ідеї Епікура.

На противагу стоїкам, що вважали основою пізнання розум, Епікур ширим джерелом пізнання визнавав почуття – *відчуття*. Відчуття виходять чисто зовнішнім шляхом у результаті випадкового зчеплення атомів. У цьому Епікур примикав до атомістики Демокрита. Людська душа, за Епікуром, складається з найтонших атомів, подібно ефіру розлитих по всьому тілу. Щастя людини, що складає ціль усякої філософії, полягає в усуненні неприємних і створенні приємних відчуттів. Досягається це шляхом впливу на почуття розуму і стримування від усяких надмірностей, тобто помірністю. У цьому епікурейці стикалися зі стоїками.

У створенні щиросердечної рівноваги і спокою Епікур убачав вище щастя людини – атараксію. Атараксія припускає волю від усякого страху, особливо від страху смерті і богів. Існування останніх Епікур не заперечував, але він не думав, що вони хоч у якій-небудь мірі піклуються про людей. Негативно ставився Епікур також до *держави*, докорінно розходжуючись у цьому питанні зі стоїками, що

закликали спочатку до активної участі в суспільному житті і політиці. Навпаки, крайній індивідуаліст, Епікур дивився на державу як на джерело прикростей і невдоволень, заподіюваних індивіду. Звідси випливав його заклик до помірності від громадського життя. “Живи приховано” – така мораль Епікура. Найбільш повний виклад епікуреїзму дав римський поет-філософ *Тим Лукреції Кар*.

Ще далі в проповіді атараксії і негативного ставлення до держави пішли циніки. Засновником цієї філософії вважають *Антисфена* (440-366 рр.), учня і друга Сократа. Навчання циніків виникло в середовищі бідної інтелігенції великих міст. Циніки подібно Сократові залишали свої заняття і жили в страшному нестатку, цей нестаток вони звели в особливу філософію. Циніки заперечували всі суспільні встановлення держави – власність, родину, рабство, етичні норми і т.д. Їхнім гаслом був заклик до природи, до простого способу життя, незалежності. Проповідь циніків знаходила велике число прихильників серед народних мас, вільних і рабів, незадоволених існуючим ладом, організувала їх і закликала до боротьби.

Найвідомішим з філософів-циніків був *Діоген* з міста Сінопи на Чорному морі (404-323 рр.). Діоген вступив до числа учнів Антисфена, перейнявся його філософією і послідовно провадив її до життя. Живучи в крайній бідності, Діоген, що обріс довгою бородою, удень ходив по вулицях міста без сандалій, з ціпком у руці і торбою за плечима. Ночі він проводив у бочці за містом. Нехтуючи всіма і всім, Діоген думав своїм дійсним покликанням “керувати людьми”. Існує переказ, що Діоген, до якого прийшов Олександр Македонський і висловив бажання зробити все, що захоче філософ, попросив у нього єдиної милості: не заслоняти йому сонця. Олександр виконав бажання філософа, сказавши при цьому: “Якби я не був Олександром, то бажав би бути Діогеном” [30, с. 68]. Це вказує на популярність вчення циніків не тільки в народному середовищі, але навіть і в придворних колах.

Елліністична релігія

Ідея всесвітності і загальності, що складає ядро світогляду людей елліністичної епохи, знаходить своє вираження також у релігії.

Відмітною рисою елліністичної релігії є її синкретизм, сполучення

раціоналізму, містики й універсалізму. Своє вираження названі особливості елліністичної релігії знайшли в трактаті “Священна хроніка” *Евгемера* (III ст.). Евгемер намагався раціоналістично пояснити походження богів і релігії. Він оповідав, що під час свого перебування на острові Панхеї відкрив напис, на якому була записана вся історія людства і перераховані діяння богів Кроноса і Зевса. З цього він робив висновок, що боги і герої є не що інше, як обожнені сильні люди, а міфологія – вбрана в чудесне історія. Обожнювання має на меті вселити людям страх і зробити їх більш покірними і слухняними. Навчання Евгемера (евгемеризм) мало багато прихильників як у Греції, так і в Римі.

Інші йшли далі Евгемера і заперечували взагалі існування богів, а релігію, подібно Евгемеру, вважали обманом. Таких поглядів тримався, наприклад, *Феодор* з Кірени, прозваний безбожником (атеїстом). На жаль, з безсумнівно багатой атеїстичної літератури до нас дійшли тільки незначні уривки, за якими важко відновити хід думок їхніх авторів. Більш повні наші відомості про філософів-богословів ідеалістичного і містико-релігійного напрямку. До їхнього числа належать два знамениті александрійські богослови – євреї за походженням – *Аристокл* (II ст.) і *Філон* (I ст.). Їхні системи представляли вигадливе сполучення ідей Платона й Аристотеля з навчанням єврейських рабінів. Бог їм представлявся відверненим початком, відділеним від світу, але впливає на нього за допомогою божественної, настільки ж відверненої сили *Слова*, або *Логосу*. Логос же ототожнювався зі світовою душею і творцем світу, що пов’язує світ з богом. Концепція Філона дуже вплинула на християнську релігію.

Релігійний синкретизм виражався у злитті одних божеств з іншими і появі нових універсальних божеств. Старі антропоморфні боги втрачали свої реальні риси, абстрагувалися і, змішуючись з чужими богами, перетворювалися в універсальні відвернені божества. Поруч зі старими грецькими і східними божествами з’являлися нові, безтілесні боги і богині, – Добрих справ, Чистоти, Справедливості, Долі і т.д. Особливо поширена була у всіх суспільних прошарках віра в Долю, що приносить щастя й удачу, кар’єру, славу і багатство. Неважко відшукати соціально-психологічні корені цієї віри. В епоху

глибоких політичних потрясінь, міжособних війн, частих змін у житті суспільств і індивідів, запаморочливих успіхів і настільки ж несподіваних падінь цілком закономірна поява в божественному пантеоні таких богинь, як Щастя, Доля і Вдача.

Божественність приписували усьому, що здавалося незрозумілим, сильним і владним, і насамперед царям. Подібно іншим божествам царі мали свій культ і культові прізвиська: Рятівник (Сотер), Благодійник (Евергет), Виявлений (Епіфан), новий Діоніс і т.д.

Головні філософські системи еллінізму, стоїцизм і цинізм, містили в собі чимало містико-релігійних положень. Сполучною ланкою між релігією і філософією було питання *про смерть і про загробне життя*. Питання про загробне життя заклало основу *елевсинських містерій* Деметри і культ давньофракійського героя Орфея (*орфізм*), що злилися в одну складну релігійно-містичну систему, яка одержала широке поширення в країнах еллінізму. Релігійний синкретизм і містицизм виражені також і в культі *Серапіса*, головного божества птоlemeївського Єгипту. На честь Серапіса в Александрії був побудований чудовий храм (Серапейон), згодом зруйнований християнами.

Зі східних божеств більше за все прозелітів (прихильників) мала фригійська богиня *Кібела* (Велика Мати). Спочатку Кібела була фетишем, метеоритом, шанованим у малоазійському місті Пессінунте. Згодом вона еволюціонувала в жіноче божество, у подательку життя, матір усього існуючого. В основу культу Кібели покладений міф про нещасливу любов Кібели до пастуха, красеня Аттіса. Жагуче любляча Кібела силою свого почуття воскрешає трагічно загиблого Аттіса. Віра і любов перемагають смерть! Посвячені у таємниці цієї релігії (*місти*) намагалися шляхом екстазу досягти такого стану, коли вони, по навчанню їхньої релігії, і самі перетворювалися в безсмертних істот, близьких до богів.

Вивчення елліністичних релігійних вчень підтверджує ту правильну думку, що яку б зовнішню форму релігія не приймала, в остаточному підсумку вона завжди прагне до єдиної мети: відвернути людей від суворої дійсності і соціальної боротьби обіцяюкою блискучих перспектив у фантастичному світі майбутнього загробного

життя.

Софісти і Сократ

Софістика як напрям у філософії та політиці була значним чинником культурного і соціального життя класичної Греції.

За своєю професією софісти були мандруючими вчителями мудрості і красномовства, що переїжджали з одного міста в інше. Вони виступали на суспільних святах і урочистостях, виголошуючи відповідні цим дням промови-панегірики місту, надмогильні промови, хвалу якій-небудь особі, суспільному діячу, командиру, поету або письменнику.

Крім демонстрації власних талантів, зразків красномовства і блискучого стилю, софісти займалися викладанням риторики, логіки, граматики і психології. Як вправи учням пропонувалися найрізноманітніші теми, що мали на меті розвинути їх логічні і словесні здібності: панегірики павичам, мишам, горщикам, солі тощо. Негативною стороною софістики був доведений до крайніх меж формалізм, що нерідко переходив у гру словами і поняттями, в схоластику. Філософський скепсис і суб'єктивізм не заважали, однак, деяким софістам з успіхом займатися науками і мистецтвами.

Софістів ділять на старших і молодших. Із старших найбільш відомі Протагор і Горгій. До молодших софістів належать Антифонт, Алкідамант і Критій.

Розквіт софістики відноситься до другої половини V ст., до часу високого розвитку соціально-економічного, політичного і культурного життя Афін. То був час, коли стара система знання, що покоїлася на іонійській натурфілософії і наївному реалізмі, вже не могла задовольнити запити людського розуму, особливо в області суспільних наук. Соціальне життя, накопичений досвід і культурно-філософські запити часу не вмщалися в межах старих теорій і філософських систем.

Уперше в історії людської думки вставало питання про природу самого знання. Що таке знання? Як воно створюється? Що є критерієм об'єктивної істини, і, нарешті, взагалі, чи існує об'єктивна істина?

На останнє питання софісти давали негативну відповідь. Повніше всього точка зору наукового суб'єктивізму або релятивізму

(відносність) проведена в творах Протагора, сучасника Перикла і Сократа, одного з найвідоміших грецьких софістів. Всяке пізнання, вчив Протагор, суб'єктивне і тому має значення тільки для тієї людини, яка його приймає. Виникаючи з взаємодії наших почуттів і природи, пізнання розрізняються для кожного індивіда в залежності від відмінності органів, що їх сприймають. Ніякого надлюдського знання і надлюдських істин, у тому числі і релігійних, не існує. Кожний про речі судить у міру свого розуму і вважає цю думку правильною доти, поки його противник логічними аргументами не доведе йому протилежного. Що здається людині правильним, те і насправді правильно. “Людина – міра всіх речей”. Кожна річ має дві сторони і може бути така, що розглядається з двох точок зору. Так, наприклад, хвороба для хворого – зло, для лікаря – добро, і обидві думки однаково правильні. Добродесність же, про яку так багато сперечаються філософи, Протагором розглядається як найкращий (моральний) стан, що приводить людину до діяльності.

У дещо зміненому вигляді думку Протагора повторює інший відомий софіст Горгій (483-375 рр.) з міста Леонтії в Сицилії. Горгій користувався славою блискучого оратора, письменника і поета. У творі “Про природу”, або “Про неіснуюче”, Горгій висловлює думку, що буття, як такого, самого по собі не існує. Дійсно, говорить Горгій, якщо що-небудь дійсне й існувало б, то воно не могло бути виражене в словах, бо слова не адекватні думці. Задача філософії, за Горгієм, є не в прагненні відшукати істину, бо такої не існує, а в спонуканні людей до доцільної, корисної і приємної діяльності. “Мудрий не може прагнути до пізнання, він може тільки збуджувати в інших людях ті враження, які йому найбільш бажані”.

Заперечуючи існування загальнообов'язкових істин, софісти сильніше за своїх попередників філософів-натуралістів підкреслювали значення методу відбору і групування матеріалу, що в той час було великим науковим прогресом. Тільки володіючи філософським методом, вчили софісти, можна охопити всю різноманітність природних і соціальних явищ. Знання організує природні здібності людини, допомагаючи йому орієнтуватися в складних умовах навколишнього життя. Освічена людина, в повному розумінні довершена, або добродійна людина, – це така, яка вміє встановлювати

правильні стосунки з навколишнім соціальним середовищем.

Такі основні положення софістики, в більшій або меншій мірі відображені у висловлюваннях усіх софістів. Взагалі ж вчення софістів важко уніфікувати, оскільки між філософами, які приєднувалися до софістського напрямку, були істотні розходження з найважливіших питань. Відносно релігії софісти висловлювали погляди, що підривали стару віру в богів. У творі “Істини” Протагор заперечував можливість раціонального знання про богів. “Відносно богів, говорив він, я не можу сказати, чи існують боги чи ні. Багато що перешкоджає пізнанню цього: по-перше, неясність самого предмета і, по-друге, стислість людського життя”. Ще далі пішов софіст Діагор Мілетський, що абсолютно заперечував існування богів і необхідність культу. Не меншою сміливістю і новизною відрізнялося висловлювання софістів відносно рабства. Рабство, а також рабовласницька держава (поліс) оголошувалися категоріями не логічного, а історичного порядку, тобто невічними.

Софіст Алкідамант стверджував, що “бог створив усіх рівними, природа нікого не зробила рабом”. Відносно держави софісти висували ідею історичного походження держави і природного права. Держава і закони розглядалися як результат договору, а демократія – як організований захист бідних і слабких проти замахів на їх права з боку сильних і багатих. Деякі з софістів, наприклад, Калікл, проповідували право сильного і виправдовували олігархічні перевороти.

В історії античної культури софісти займають приблизно таке ж місце, яке в західноєвропейській культурі займають французькі енциклопедисти XVIII ст. Не було жодної життєвої сфери, якої б не торкнулися софісти. В економіці, політиці, математиці, природознавстві, соціології – у всіх областях людського знання софісти поставили ряд питань і висунули багато нових точок зору. Однак вирішенню цих питань заважали ідеалістична основа філософії софістів, властивий їм скепсис і суб’єктивізм.

До софістів безпосередньо належав Сократ (469-399 рр.), син афінського скульптора Софроніса і сам скульптор.

Незважаючи на свою бідність, Сократ зумів, однак, дістати солідну філософську освіту, виявивши в цьому відношенні велику

силу волі. З іншого боку, це характеризує й Афіни, де навіть найбідніша людина могла займатися тонкими і складними питаннями науки і філософії. Вчителями Сократа були софісти. Події зовнішнього життя Сократа надто прості. Під час Пелопоннеської війни він брав участь у трьох битвах, у Потідеї він врятував життя Алквіаду. Як притан він брав участь у процесі стратегів, що командували флотом у битві при Аргинуських островах. На процесі Сократ виступив проти думки більшості зборів, що засудила стратегів до смерті.

У 399 р. афінським судом Сократ був звинувачений у безбожжі і засуджений до смерті. Йому було поставлено в провину, що вчення, яке проповідується ним, підриває основи державності і демократії.

Міркування Сократа про те, що управляти державою повинні не всі, а люди “знаючі”, “умілі”, “кращі”, тобто аристократи, були явно направлені проти основних принципів афінської рабовласницької демократії. Серед друзів Сократа було багато прихильників олігархії.

Згідно з переказом, Сократ помер у надзвичайному спокої, вважаючи себе абсолютно невинним у висунутих проти нього обвинуваченнях. На пропозицію одного з своїх учнів і друзів, Крітона, що радив йому бігти в Фессалію, Сократ відповів відмовою, вважаючи таку пропозицію негідною щодо законів країни. На питання друзів, як Сократ бажав би бути похованим, він відповів, що це для нього абсолютно байдуже. “Після його смерті не буде того Сократа, який ось тепер говорить зі своїми друзями, але замість живої людини залишиться його холодний, бездиханний труп”. Після бесіди з друзями Сократ прийняв принесену йому чашу з цикутою (отрутою) і скоро помер. Художній опис останніх хвилин життя Сократа дав його учень, філософ Платон, в “Апології Сократа” і в діалозі “Федон”.

В основному вчення Сократа було таке. Сократ був раціоналістом і вважав розум основою людської істоти, а знання – вищою добродієністю. Методом наукового пізнання він разом з софістами визнавав систему питань і відповідей, шляхом суперечки можна було, за Сократом, дійти до істинного висновку. Сократ абсолютно відкидав пізнавальний нігілізм софістів. При цьому центр філософії і гносеології Сократ з області фізики і зовнішнього світу переміщав в етичну область і внутрішньо-психологічну сферу. Інстинкт, або

внутрішній голос, який Сократ називав “даймоном”, підказував йому, що існують абсолютні етичні цінності. Розум ці цінності не осягає, це нерозумні, або нераціональні, істини. Абсолютним, дійсним знанням володіє тільки Бог, людина ж знає тільки одне, – що вона нічого не знає. На свою вчительську діяльність Сократ дивився як на служіння або, як він образно виражався, як на мистецтво повитухи (майєтику), що допомагає народитися думці. Його мета – знайти не саме знання (софія), а розпалити любов до знання, особливо до вищого з усіх знань – філософії.

Пізнавальний процес, вважав Сократ, починається з пізнання самої людини. “Пізнай самого себе” – такий лозунг сократівської філософії і гносеології.

Сократ прагнув, таким чином, подолати гносеологічний і етичний скепсис софістів і стверджував, що існує об’єктивна істина. Але ідеалістична основа філософії у Сократа і софістів була загальною. Вчення Сократа підготувало підґрунтя для платонівського ідеалізму.

Подібно софістам Сократ мав своє коло прихильників або друзів, з якими він вів бесіди з різних питань практичного життя і теоретичної думки. Заняття сократівського гуртка відбувалися в гімназіях, на площах і в приватних будинках. Сократ був свого роду “мандруючим філософом”.

У числі учнів Сократа було багато відомих діячів того часу, дуже різних за своїми поглядами, настроями і соціальною приналежністю. При всій відмінності поглядів усіх їх приваблював діалектичний метод Сократа, що розумівся ними як уміння добре говорити, сперечатися і чинити “згідно з власною природою”.

Звертаючись до характеристики політичних поглядів Сократа, ми повинні перш за все підкреслити їх взаємозв’язок з його етичною теорією. Як і софісти, Сократ підтримував культ розуму, сприяв впливу наукових знань на область політичних досліджень. Але йому було недостатньо пояснення явищ політичного життя. Для нього важливішим було обґрунтування і укріплення в цій області позитивних ідеалів, і цим пояснюється тісний зв’язок між етикою і політикою в рамках його філософського вчення. У випадку з Сократом наголос потрібно поставити на недостатку єдності, що пояснюється прагненням філософа охопити всі сторони людської діяльності.

Вихідною точкою пояснення Сократом політичних відносин було переконання в тому, що й тут повинні існувати загальноприйняті істини, зрозуміння яких повинно надати політичній діяльності той позитивний сенс, якого вона часто не має. Головними такими істинами Сократ вважав справедливість (*dikaiosyne*), або право (*dikaion*), та закон (*nomos*, *nomimon*), яким він, на відміну від софістів, надавав абсолютної правильності, будучи переконаним в їх загальнообов'язковості. Він не підтримував розпочатого софістами штучного протиставлення справедливості і законності та, не соромлячись примхливості людських принципів, проголошував їх втіленням справедливості, ототожнюючи таким чином справедливість із законом.

У “Споминах” Ксенофонта згадується цікава бесіда Сократа з софістом Гіпієм щодо справедливості. У відповідь на прохання Гіпія дати своє визначення цього важливого морально-правового поняття Сократ сказав: “Що законне, те й справедливе” (*to nomion dikaiion einaï*). При цьому Сократ погодився з Гіпієм, що під законом потрібно розуміти те, що громадяни за загальною згодою написали, встановили, що потрібно робити і від чого потрібно відмовитись у своїй діяльності. А на запитання софіста: “Хіба ж можна надавати серйозного значення законам і поклонятись їм, коли самі законодавці часто відмінюють і переробляють їх?” – Сократ відповідає характерною паралельністю з військовою справою, що потрібно сумніватись у значущості військової дисципліни та відваги.

Це зрозуміло, що Сократ розумів відносність будь-якої постанови. Це можна побачити в тій же суперечці з Гіпієм. Намагаючись обґрунтувати об'єктивну всевишню природу законів, він посилався на такі порівняно міцні установи, як загальні для всіх людей неписані закони про повагу до богів. Але відома умовність, звичайність правових установ не повинна, на думку Сократа, ставити під сумнів їх значення як цементуючої людське суспільство норми. Звідси визначення ним обов'язковості підкорення законам, оскільки вони не відмінені і залишаються в силі, тут з'являється ототожнення справедливості з законом. Наскільки принциповим було це переконання Сократа – виконання свого патріотичного обов'язку, підкорення існуючим законам – показує особистий приклад Сократа.

Приговорений судом своєї країни до смертного покарання, Сократ підкорився закону і відмовляється від запропонованої друзями втечі. Платон в діалозі “Критон” з неймовірною майстерністю малює драматичну сцену: наполягання Критона, який радив не підкорятися несправедливому рішенню, і заперечення Сократа, який доводив, що потрібно послідовно дотримуватись головного морального принципу, що забороняє відповідати несправедливістю на несправедливість.

Під кінець Сократ пропонує співбесіднику уявити, як реагували б на його спробу втекти самі афінські закони.” Скажи ж, Сократе, – пропонує він можливу в такій ситуації реакцію законів, – що це ти задумав? Чи не задумав ти своїм вчинком знищити, наскільки це від тебе залежить, нас, закони, та всю державу? Чи, по-твоєму, може ще стояти держава, в якій судові рішення не мають ніякої сили і за бажанням окремих осіб стають недійсними або відміняються?” (Критон).

Даного вислову достатньо, щоб говорити про те, наскільки серйозно і з повагою відносився Сократ до законів, бачив у них втілення морально-правової норми – справедливості. Відповідно як це пристосовувалось ним для своїх морально-правових норм, знання постійного вираження права – закону – прирівнювалось ним до володіння справедливості. Обґрунтуванням цього положення присвячена бесіда Сократа з Евфідемом, яку занотував Ксенофонт (“Спомини”). Ця бесіда коротка, але лаконічна, відзначена як найяскравіший приклад сократівської логіки.

– А чи знаєш ти, які справи називаються справедливими? – запитав Сократ.

– Це ті, які підкоряються законам.

– Виходить, що хто робить справи, які підкоряються законам, той робить справедливі діла, які і повинен робити?

– Саме так.

– Відповідно хто робить справедливі справи, той справедливий?

– Вважаю, що так, – відповів Евфідем.

– Так ти вважаєш, що хто-небудь підкоряється законам, розуміючи, що вони керують?

– Не вважаю, – відповів Евфідем.

- А чи думасш ти, що хто-небудь розуміє, що потрібно робити це?
- Не думаю.
- А чи знаєш ти, що хто-небудь робить інше, а не те, що, на його думку, потрібно робити?
- Ні, – відповів Евфідем.
- Виходить, хто знає постанови закону, що торкається людини, той робить справедливі справи?
- Звичайно, так.
- Відповідно хто робить справедливі справи, той справедливий?
- А хто ж, як не він? – відповів Евфідем.
- Виходить, що врешті-решт ми робимо справедливе визначення, що справедливий той, хто знає постанови законів, що торкаються людини?
- Мені здається що так, – відповів Евфідем”.

Отже, в політиці, як і в етиці, Сократ визначає провідну роль за раціональним критерієм. Значення цього факту потрібно підкреслити для розвитку політичної думки. Акцент на значення політичної норми, безумовно, сприяв введенню в її елементи наукового вивчення. Справедливо висловлюється щодо цього В.С. Нерсесянц про вклад Сократа в розвиток теоретичної думки: “Обговорення моральної, політико-правової проблематики він підіймає на рівень логічних понять, закладаючи тим самим початки особистого теоретичного вивчення в даній сфері. В цьому плані Платон і Аристотель – прямі продовжувачі логіко-філософських та політико-теоретичних досягнень С о к р а т а ” [3 1 , с. 125].

У Ксенофонта і Платона можна знайти багато роздумів Сократа, сенс яких зводиться до прямої залежності благополуччя і щастя держави від розумно обґрунтованої діяльності її керівництва. Вони відповідно до Сократа не можуть розраховувати на успіх без належної підготовки, без вивчення своєї справи. Політика – це особлива область діяльності, і саме тому – специфічна область знань. Без політичної освіти неможливо займатись політичною діяльністю.

Все це було цілком природно з точки зору того соціолого-раціоналістичного напрямку в філософії, до якого належав Сократ.

Але винятковий упор на знання, більш того, проголошення політичної освіти обов'язковою умовою успішної державної діяльності з практичної точки зору могли бути витлумачені – і дійсно пояснювались – дещо по-різному. З одного боку, вимога обов'язкової політичної освіти означала вплив на державне життя принципу компетентності: владу повинні впроваджувати не всі люди, а в першу чергу ті, хто може розумно судити про державні справи, інакше кажучи, отримавши необхідну практичну і теоретичну підготовку, люди освічені.

Проти цього, в принципі, було б важко суперечити, якщо б, з іншої сторони, виконання цієї вимоги, в умовах античного класового суспільства, не оберталось в обмеження прав народу, обмеження демократичних і, навпаки, утвердження аристократичних принципів життя. Насправді, якщо державними справами повинні займатись тільки відповідно освічені люди, а така освіта потребує багато вільного часу і грошей, доступна тільки представникам суспільної верхівки, заможної і знатної меншості, то введення принципу компетентності означало б верховенство аристократії, причому не тільки інтелектуальне, але й соціальне.

Потрібно думати, що це було зрозуміло і самому Сократу. Недарма те високе мистецтво, або справедливість (*arete*), “дякуючи якому люди робляться здатними займатись державними справами і домашнім господарством, бути правителями і приносити користь собі й іншим”, Сократ визначав як другу найбільшу справедливість” (*kalliste arete*), як “найвище мистецтво” (*megiste techne*), яке є привілеєм царів і повинно називатись царським (*basilike*) [32, с. 65-66]. Тут не одна метафора – тут потрібно бачити розуміння Сократом винятковості тих, кому доступна наука управління. Такий погляд не міг викликати симпатії в демократичних Афінах, тим більше, що Сократ, не соромлячись, критикував і осміював афінські погляди, чим викликав підозру в народі і відштовхував від себе рівнячів демократичних традицій в такій мірі, в якій приваблював антидемократично налаштовану аристократичну молодь.

У “Споминах” Ксенофонта можна знайти багато виступів Сократа з приводу некомпетентності афінських посадових осіб, а особливо воєначальників-стратегів, яких він характеризує як людей “зовсім

невихованих”, оскільки вони в більшості випадків не мають ніякої підготовки. Більш того, він критикує існуючий орган афінської демократії – народні збори. В розмові з Хармідом, який мав талант до суспільної діяльності, але соромився виступати перед народом, Сократ сказав, що розумному і освіченому політику не годиться соромитись перед масою неосвіченого народу: “Ось у мене з’явився намір і тобі показати, що ти не повинен відчувати сорому перед найрозумнішими та страху перед найсильнішими людьми. Невже ж ти соромишся купців, ринкових торговців, столярів, землеробів, які думають лише про те, що б їм купити дешевше та продати дорожче? А Народні збори складаються саме з них”.

Взявши це до уваги, потрібно визнати невдалими всі спроби захистити Сократа від звинувачень в антидемократизмі. Наприклад, В.С. Нерсесянц пише, що “при всіх нападках Сократа на демократію мова йшла не про насильницьку зміну демократії будь-якою іншою політичною формою, а, скоріш за все, про необхідність її удосконалення в бік компетентного управління” [31, с. 130], він тільки повторює аргументи прадавніх захисників Сократа, які спиралися на те, щоб філософ не підбурював своїх слухачів до несправедливої повали демократії. Це, звичайно, вірно, але не зовсім все, більш важливішою була загальна направленість розповідей Сократа, сповнених інтелектуального аристократизму, які підривали віру слухачів в ефективність і необхідність існуючого в Афінах полісно-демократичного ладу.

Тому набагато ймовірніше виглядає судження Ахманова про політичні погляди Сократа: “Ворожо-іронічне відношення до афінської демократії та до її представників і неприхована симпатія до аристократичного ладу Спарти... були органічно поєднані з етичним вченням Сократа про те, що тільки знання робить людину кращою, і те, що цього знання він, Сократ, не знайшов не тільки у більшості, але й навіть у тієї меншості, яка претендує на керуючу роль у політичному житті Афін. Таке вчення, на перший погляд демократичне, бо воно не виключає можливості для кожного стати завдяки знанням філософії знаючим і справедливим як в особистих, так і в суспільних справах, формулювало аристократичний ідеал держави, коли управляє не

більшість вільних людей, як це було в Афінах, а вибрана меншість громадян” [33, с. 19].

Сократ не займався політикою спеціально, і його звертання до політичних проблем носило характер окремих відхилень від основної етико-соціальної теми. Незважаючи на те, ці відхилення виділяються достатньою яскравістю і глибиною, і якщо ми не можемо говорити про систему політичних поглядів Сократа, то окремі його погляди на політичні питання відомі нам дуже добре.

Отож Сократ явно думав над проблемою державного устрою, намагаючись дати визначення різним його формам та розподілення їх за видами в залежності від співвідповідності вищим етичним і правовим нормам. Він підкреслював диференціації різних політичних форм, причому поряд з республікою визнавав право на існування і монархії. В монархії він відокремлював царську владу від тиранії, в республіці він виділяв аристократію, плутократію і демократію, віддаючи перевагу аристократії.

Великий інтерес представляє для нас визначення Сократом ідеального типу державного діяча, якому в його розумінні відповідає правитель розумний, дійовий, сповнений розуміння свого обов'язку перед громадянами, правитель, який спроможний забезпечити своїм підлеглим щастя і благополуччя.

Об'єднавши всі ці висловлювання, які характеризують політичні ідеали Сократа, можна підкреслити не тільки їх внутрішню відповідність загальному етико-раціоналістичному вченню афінського філософа, а також їх повну несумісність із традиційним полісно-демократичним ладом. Займатись політикою і управляти державою можуть і повинні люди належно освічені – цей сократівський принцип започаткував Платонівську концепцію аристократичної країни на чолі з групою правителів-філософів. Більш того, ідеальною фігурою державного керівника, який повинен втілювати політичну мудрість, – правитель, зіставлення якого з мудрим пастирем показало образ і ідею монархії. В цьому напрямку можна прослідкувати монархічні погляди філософів і публіцистів, які вийшли зі школи Сократа, – того ж Платона, Антісфена, Ксенофонта й Ісократу, Аристотеля.

В 399 році до нашої ери проти Сократа були висунуті

звинувачення, що, по-перше, він не признає богів, які визнає держава, він вводить нові божества, і, по-друге, що він розбещує молодь. Як міру покарання звинувачення вимагало смерті. Тими, хто звинувачував, були Метел і Лікон. При голосуванні Сократ був визнаним винним більшістю (281 голос проти 220), за смертний вирок було 300 голосів проти 201. Як бачимо, про цей трагічний епізод відомо більше, ніж про все його життя. І все ж таки цих відомостей недостатньо, тому що вони не дають повної картини цих подій. Невідомо, що спонукало притягнути Сократа до суду саме тепер. Бо всього 16 років тому Сократ був членом ради 500 і користувався політичною довірою своїх колег. І найголовніше – нам не відомо, яким було конкретне звинувачення, в чому?

З приводу змісту злочину по двох пунктах в сократичній літературі можна знайти дві різні версії – одна належить Платону, а друга – Ксенофону. Згідно з Платоном Сократа звинувачували в тому, що він безрезультатно досліджує те, що є на небесах і під землею, видававши вигадку за правду, навчаючи інших тому ж самому. На відміну від Платона Ксенофонт припускав, що головне звинувачення в тому, що він вводить нові божества, цьому звинуваченню послужили розповіді про демона, який дає йому накази. Другий пункт звинувачення розуміється Ксенофонтом у тому значенні, що Сократ нібито виховував молодь на засадах розпусти, користюлюбства. При цьому було вказано на Критія і Аківіада як на учнів Сократа, які принесли Афінам багато зла.

Отже, Сократ виступає як втілення здорової реакції на небезпечні руйнівні тенденції соціального, інтелектуального і морального розвитку. Дивлячись на цю небезпеку, він звертає увагу філософа до основного – до людини, до її призначення і сенсу життя, до можливості досягнення нею щастя. Потрібно було мати великий запас життєстійкості, оптимізму, щоб виявити головну проблему філософії. Діяльність Сократа дала могутній поштовх новому моральному розвитку, і навіть сама його смерть послужила оздоровленню і оновленню античного суспільства.

Найважливіша заслуга Сократа в історії філософії полягала в тому, що в його практиці діалог став основним методом знаходження істини. Коли Сократ тлумачив значення різних моральних понять

(мудрість, справедливість), він, за свідченнями Аристотеля, вперше почав використовувати індуктивні докази і давати загальні визначення. Він вважав себе не учителем мудрості, а всього-на-всього людиною, яка здатна пробудити в інших потяг до істини. Образ Сократа увійшов у свідомість наступних поколінь як найвищий приклад незалежного мислителя, який ставив пошуки істини вище всіх інших благ.

Платон

Заключною ланкою науково-філософських досягнень класичної Греції були дві грандіозні науково-філософські системи Платона і Аристотеля. Їх культурно-історичне значення двояке і нерівноцінне. Значення Аристотеля для думки подальших віків набагато більше, ніж Платона. З одного боку, він підвів підсумок усьому попередньому знанню, а з іншого, поклав початок новим філософським системам, що пережили античний світ і що вплинули на основи сучасного знання.

Платон (427-347 рр.) походив із старовинного роду Кодридів і знаходився в спорідненості з відомими олігархами. Його дядьком був Критій, голова тридцяти тиранів. Платон здобув прекрасну освіту, володів великим літературним і поетичним талантом, писав епіграми, дифірамби і трагедії. Знайомство з Сократом наштовхнуло його на шлях серйозного вивчення філософії. Після смерті Сократа (399 р.) Платон поїхав з Афін, відвідав Кирену і Єгипет. Через декілька років після цієї подорожі Платон вирушив у південну Італію, де познайомився з деякими піфагорійцями. Коли Платону було 40 років, він був запрошений у Сицилію до двора сіракузького тирана Діонісія Старшого. Після повернення в Афіни (388 р.) Платон у 387 р. заснував Академію, філософську школу, названу так на ім'я героя Академа. Академія була не стільки школою у власному значенні, скільки зборами друзів-учнів. У 60-х роках IV ст. Платон ще раз їздив у Сицилію, де тоді був тираном син Діонісія Старшого, Діонісій Молодший. У 347 р. Платон помер в Афінах.

Платон написав багато творів на різні, переважно філософсько-етичні, теми. У більшій частині платонівських творів (діалогів) головною дійовою особою є Сократ. Із платонівських діалогів відомі “Апологія Сократа”, “Критон” (про покору законам), “Протагор” (про

доброчесність), “Горгій” (про красномовство), “Бенкет” (про любов), “Федон” (про безсмертя), “Тімей” (про світобудову) тощо. Дослідженню природи ідеальної держави присвячені спеціальні трактати “Політія” і “Законо”.

Виклад філософії Платона представляє багато труднощів. Платонівська система вкрай складна, суперечлива і викладена образною, поетичною мовою, важкою для передачі і точного розуміння думки автора. Сам Платон декілька разів переглядав, доповнював і змінював свої погляди.

У декількох словах, вчення Платона зводиться до наступного. Навколишній реальний світ не є істинним світом. Це лише бліде відображення дійсного, наддослідного світу ідей, що інтуїтивно осягаються нашим інтелектом. Сам досвід (реальний світ) може бути зрозумілим і вивченим лише через посередництво наддослідних ідей, без яких взагалі не існують ні думка, ні життя. Ідеї, або поняття, властиві нашій свідомості як такі. Досвід же тільки робить їх прозорими, що виявляється в логічних думках і уявленнях. Зміст ідей – щось постійне, тим часом як зміст досвіду мінливий і залежить від психофізичної організації суб’єкта, що пізнає. Дійсні істини – тільки одні ідеї, “ці нерухомі полюси в потоці явищ, що вічно міняються”.

Досвід лише незавершено відображає в собі вищі образи (ідеї), що стоять поза часом і простором, недоступні сприйняттю, але що споглядаються чистим розумом (мисленням). Звідси висока оцінка Платоном розуму (нус), який зв’язує досвідний світ розрізнених явищ (апейрон) з потойбічним світом ідей, блідою копією якого є навколишній реальний світ. Сам по собі реальний світ як би не існує, він отримує своє оформлення лише через посередництво розуму, що перетворює матеріальний хаос (апейрон) в струнку систему (космос).

Однак саме поняття інтелекту, або розуму, у Платона окреслено туманно, невиразно і суперечливо. Іноді інтелект (нус) ототожнюється з душею, що зв’язує світ ідей з матеріальним світом. Заклучена в смертне тіло людини, душа згадує вічно той світ ідей, що залишається незмінним, в якому вона колись перебувала. Душа прагне вирватися з тіла і піднятися в ідеальний світ. Відповідно до цього вищою метою пізнання визнається не виправлення, а подолання світу, не активна

діяльність, а пасивне споглядання. Це, вважає Платон, досягається поглибленим пізнанням реального світу.

За відправну точку пізнання Платон приймає чуттєве сприйняття, перехідне в перший рівень пізнання – в чуттєві уявлення, або мислення. З чуттєвих уявлень створюється розсудливе пізнання (рефлексія), назване науковою гіпотезою. Наукові гіпотези, особливо гіпотези самої абстрактної і точної з усіх наук просторової геометрії, слугують відправною точкою справжнього мислення, що розкривається в діалектиці, вищій з усіх наук. Значення діалектики, за Платоном, полягає у виявленні неспроможності чуттєвого світу перед ідеальним (умоглядним), що отримується шляхом безпосереднього споглядання або інтуїції.

Ахіллесовою п'ятою ідеалістичної філософії Платона є метафізичне і разом з тим суперечливе, навіть із зовнішнього боку, визначення матерії, розуму (душі) і природи того ідеального світу, блідим відображенням якого є реальний світ почуттів і рефлексів. З одного боку, ідеальний світ розглядається як продукт творчої фантазії і розуму, а з іншого, як щось ззовні дане і абсолютно незалежне від людської психіки. У своїй філософії Платон повертається до доннаукового, теологічного мислення і приходять до містики. За своїм змістом філософія Платона є ідеалістичною і глибоко реакційною.

Філософська концепція Платона, послідовного противника демократії, тісно пов'язана і невіддільна від його соціально-політичного ідеалу. Платон жив у період глибокої кризи поліса, гострої класової боротьби і напруженого пошуку нових форм життя. Класичний поліс ставав вузьким, була потрібна інша, більш широка і відповідна новим відносинам, форма гуртожитку. Щодо цієї проблеми думки різко розходилися. Одні вважали необхідним подальший розвиток демократичних установ, інші, навпаки, бачили порятунок суспільства в усуненні народовладдя і поверненні до “дідівських порядків”. Сократ, вчитель Платона, вважав, що управління державою належить до розряду “царствених мистецтв” і, отже, повинно знаходитися в руках людей, що володіють “царственою доброчесністю”, мудрістю, високою моральністю і справедливістю.

Логічним висновком з цього положення було обмеження числа

повноправних громадян, що володіють не тільки пасивним, але й активним правом. Учень Сократа і сучасник Платона Ксенофонт ідеалізував спартанські порядки і звеличував персидську монархію. Автор трактата “Про прибутки” доводами економічного порядку показував необхідність розширення прав держави в економічній сфері. Все це говорить про те, що епоха Платона була часом гострої класової боротьби і напруженого пошуку нових форм суспільно-політичного устрою.

Відмінність “Політії” Платона від інших подібного роду відомих нам трактатів Греції V ст. полягає в тому, що в “Політії” Платон першим дав завершений зразок (утопію) “ідеальної”, на його думку, держави.

Головне зло сучасного йому суспільства Платон бачить в егоїзмі, що розділяє суспільство на два полюси: полюс багатства і полюс бідності. Причина ж егоїзму людей полягає в нерозумінні істинного значення “арете”, щасливого і добродійного життя. Втрата “арете” породжує любов до срібла, жадність, свавілля, зухвалість і тим самим руйнує громадський порядок. В афінському ладі Платона більш за все обурювала “непомірна свобода демосу”. В Афінах, обурюється Платон, свобода досягла такої міри, що навіть собаки, коні і віслюки,

